

Marcin Filipowicz
Uniwersytet Warszawski
marcin.filipowicz@uhk.cz

Data przesłania tekstu do redakcji: 18.02.2015
Data przyjęcia tekstu do druku: 20.10.2015

Płeć autobiograficznego „ja”. Przypadek Renáty Tyršovej

ABSTRACT: Filipowicz Marcin, *Płeć autobiograficznego „ja”*. *Przypadek Renáty Tyršovej* (Gender of Authobiographical “Self”. The Case of Renáta Tyršová). “Poznańskie Studia Slawistyczne” 11. Poznań 2016. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, pp. 261–276. ISSN 2084-3011.

The aim of this paper, is to try to use feminist and gender theories to read Slavic cultural material, as well as to complete the picture of diversity of Slavic gender orders. For this purpose, the paper focuses on biographies written by Renáta Tyršová devoted to her father and husband. The analysis of this case requires using the feminist criticism of autobiography theory, which is hardly theoretically absorbed within Slavistics. Article seeks to explore the complexities of the relationship between female individual autobiographical “self”, structure of female gender in the bourgeois society of the 19th century, and finally collective idea of nationalism.

KEYWORDS: feminist criticism; autobiography; biography; autobiographical “self”; Czech nationalism; female literary production

1. Mechaniczna aplikacja czy wnikliwa rewizja?

Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy w odniesieniu do praktyki stosowania zachodniej teorii feministycznej i genderowej do badania słowiańskiego materiału kulturowego można mówić o ich „mechanicznej” aplikacji, czy też raczej o autonomicznej specyfice badanego materiału, nie może w moim przekonaniu przynieść jednoznacznego rezultatu. Czy mówienie o takiej specyfice nie będzie zbyt daleko idącym uogólnieniem? Sądzę, że zachodnie koncepcje teoretyczne można wykorzystywać do nowego odczytywania słowiańskiego materiału i stawiania mu nowych pytań w duchu hermeneutyki podejrzeń. Nie można jednak oczekiwać prostych odpowiedzi, zwłaszcza potwierdzających słusność i prawdziwość danej koncepcji badawczej. Aplikacja zachodniego myślenia feministycznego i genderowego jest przydatna w równym stopniu do odkrywania nowych

kulturowych kontekstów i znaczeń rodzimego materiału, jak też do rewidowania „uniwersalności” aplikowanych teorii. Odpowiedzi na stawiane za ich pomocą pytania będą za każdym razem częściowe, natomiast wyznaczanie ogólnych ram specyfiki słowiańskiego materiału wydaje się zadaniem trudnym, o ile w ogóle możliwym do zrealizowania.

Jak już zaznaczałem, nie odważyłbym się jednoznacznie stwierdzić, czy zastosowanie feministycznej i genderowej perspektywy do badania literatur i kultur słowiańskich miało w ostatnim dwudziestopięcioleciu w ramach różnych środkowoeuropejskich humanistyk charakter bardziej ślepego powielania zachodnich wzorców, czy też raczej wnikliwego rewidowania przejmowanych teorii w przypadku, kiedy badany materiał ujawniał swoją odmienność. Z pewnością bezkrytycznego powielania nie udało się zupełnie uniknąć, jednakże skłonny jestem twierdzić, że rodzimi środkowoeuropejscy badacze, stosujący w ramach slawistyki taką perspektywę, wykazywali się dużą dozą przenikliwości i wyczucia odmienności lokalnych kultur. Pozwalało im to unikać – charakterystycznego zwłaszcza dla badaczy anglosaskich – kolonizacyjnego etnocentryzmu, jak też umożliwić wykorzystywanym teoriom i koncepcjom nawiązanie produktywnego dialogu z badanym słowiańskim materiałem.

2. Studium przypadku Renáta Tyršová

Moim celem w niniejszym szkicu będzie podjęcie próby ponownego wykorzystania wspomnianych teorii do czytania słowiańskiego materiału i przyczynienie się do uzupełnienia obrazu odmienności słowiańskich porządków płci kulturowej. Do tego celu posłużę się studium przypadku, którego analiza wymaga wykorzystania tej części krytyki feministycznej, która w czeskiej bohemistyce (Soukupová 2015: 49–51) i polskiej slawistyce wydaje się słabo przyswojona teoretycznie, a już prawie wcale niewykorzystywana do badania konkretnego materiału literackiego. Chodzi mi tu o feministyczną teorię autobiografii, jej propozycje lektury i interpretacji, w których płęć autobiograficznego podmiotu staje się przedmiotem badawczego namysłu.

Swoją uwagę chciałbym poświęcić dwóm biografom napisanym przez jedną z założycielek czeskiej etnologii, historyczkę sztuki, członkinię

Czechosłowackiej Rady Narodowej – Renátę Tyršovą (1854–1937). Wydaje się jednak, że w powszechnej świadomości postać ta była przede wszystkim córką Jindřicha Fügnera (1822–1864) oraz żoną Miroslava Tyrša (1832–1885) – założycieli towarzystwa gimnastycznego Sokol (1862). Tym obydwu mężczyznom Tyršová poświęciła dwie biografie, zatytułowane *Jindřich Fügner. Paměti a vzpomínky na mého otce* i *Miroslav Tyrš. Jeho osobnost a dílo*, uznając ich za osoby kluczowe zarówno dla kształtowania jej indywidualnej tożsamości, jak i czeskiej tożsamości narodowej.

Jest bez wątplenia prawdą, że zarówno ojciec, jak i mąż pełnili w życiu Tyršovej ważną socjalizującą funkcję „znaczących innych”. Pierwszy z nich był skoncentrowany na niej jako na jedynym dziecku z małżeństwa z Kateřiną Fügnerową, którego wychowanie zbiegło się w czasie z intensywnym rozwojem czeskiego ruchu narodowego z początku lat sześćdziesiątych XIX wieku. Po śmierci Fügnera, kiedy Renáta miała lat jedenaście, funkcję jej wychowawcy przejął Tyrš. Początkowo był jej domowym nauczycielem oraz przyjacielem rodziny pełniącym funkcję opiekuna wdowy i sieroty. Później zaś, kiedy nasza bohaterka osiągnęła szesnasty rok życia, uzyskał zgodę jej matki i oficjalnego opiekuna prawnego na zawarcie z Renátą związku małżeńskiego. Zajął w jej życiu zatem miejsce utraconego ojca, przechodząc płynnie na pozycję małżonka. Wdową po Tyršu została w wieku lat 30 i nigdy nie wyszła ponownie za mąż.

Istotne dla mnie będzie podjęcie przy wykorzystaniu feministycznej teorii biografii namysłu, dlaczego Tyršová, która przecież po śmierci męża osiągnęła odpowiedni stopień emancypacji i uznania społecznego, nie była skłonna dojść do wniosku, że to właśnie jej życie jest godne opowiedzenia (Gusdorf 2009: 20). Należy jednak zdawać sobie sprawę z tego, że w opowiadanych historiach życia dwóch najważniejszych dla siebie mężczyzn nie zrezygnowała zupełnie z kreowania własnego autobiograficznego „ja”.

3. Feministyczna krytyka teorii biografii

Zanim jednak przejdę do analizowania tekstów Tyršovej, chciałbym skrótowo przybliżyć główne założenia feministycznego myślenia o teorii biografii. Chodzi mi o zaprezentowanie kluczowych pytań, których

feministyczna rewizja dostarczyła. W zachodniej humanistyce badanie specyfiki autobiograficznego pisarstwa kobiet obecne jest już od ponad trzydziestu lat. „Na poważnie” kobiecymi autobiografiami zaczęto zajmować się pod koniec lat siedemdziesiątych XX wieku, do czego bez wątpienia przyczynił się intensywny rozwój w tamtym czasie *women's studies* powstałych na bazie feminizmu drugiej fali. Wcześniejsi badacze i teoretycy autobiografii, tacy jak Georges Gusdorf (2009: 19–46), William Spengemann (1980), Georg Misch (1969), Roy Pascal (1960) czy też Philippe Lejeune, we wczesnych pracach (2001) koncentrowali się wyłącznie na autobiografiach mężczyzn, w dodatku takich, których życie było w jakiś sposób wyjątkowe, i to na podstawie ich tekstów określane były cechy charakterystyczne i granice gatunku autobiografii (Smith, Watson 1998: 4–5).

W rosnącym od przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku zainteresowaniu autobiografiami kobiet można było zaobserwować stawianie sobie dwóch zasadniczych celów. Pierwszym z nich miało być zbudowanie archiwum tekstów kobiecego pisarstwa autobiograficznego (Pekaniec 2014: 83). Drugim celem natomiast było dokonanie na podstawie tego archiwum przewartościowania dotychczasowej teorii autobiografii (Smith, Watson 1998: 5). Pierwszą taką próbę podjęła Mary Mason w artykule *Inny głos: autobiografie pisarek* (2009). Badaczka wyszła w nim z założenia, że płeć autora w szczególnie sposób determinuje kształt tekstu autobiograficznego. Fakt bycia kobietą w zachodniej kulturze wymuszał mniej lub bardziej stanowczą obronę decyzji o wyprawie w sferę pisarstwa autobiograficznego. W przypadku bowiem kobiet wypracowane na podstawie dzieła wybitnych mężczyzn twierdzenie Gusdorfa, że każdy pragnie się dowiedzieć, jakie było jego życie, nie jest prawdziwe. Na podstawie analizy angielskich tekstów autobiograficznych pisanych przez kobiety Mason doszła do wniosku, że dla ich pisarstwa charakterystyczne jest zakotwiczenie tożsamości autobiograficznego „ja” w związku z wybranym „innym”, którym mogła być istota boska, inny człowiek (przede wszystkim mąż) bądź też zbiorowa świadomość grupy (Mason 2009: 169–173). Pozwalało to piszącym autobiografie kobietom obronić decyzję o podjęciu opowieści o czymś tak „nieistotnym” jak ich własne życie oraz wyznaczyć w inny sposób granice własnego „ja”, odkrywanego i kształtowanego w relacji z „innym”. Zdaniem Mason, historia zachodniej autobiografii sprowadza

się do charakterystycznej dla tego kręgu kulturowego historii obsesji na punkcie własnego „ja”, ale zarazem historii pragnienia przezwyciężenia tej obsesji. Kobięce modele biografii dynamizują ją, dostarczając zapisów uświadamiania i poznania „ja” poprzez poznanie „innego”.

Jako kolejną istotną pracę wyznaczającą kierunek feministycznych badań nad autobiografią należy wskazać pochodzącą z początku lat osiemdziesiątych książkę Estelle C. Jelinek *Woman's Autobiography*. Autorka starała się w niej wskazać cechy konstytutywne odróżniające biografie kobiece od męskich. Na poziomie treści za taką uznała skupianie się przez kobiety na relacjach osobistych, przede wszystkim rodzinnych, co odróżnia ich autobiograficzne teksty od męskich, w których główny nacisk jest położony na sferę publiczną – zawodową. Na poziomie modelu opowieści dla męskich tekstów charakterystyczne jest, jej zdaniem, skoncentrowanie autobiograficznego „ja” na sobie samym. U kobiet natomiast główną rolę odgrywa autentyczność zmierzający do nabycia samoświadomości. Jeśli zaś chodzi o poziom organizacji tekstu, to zdaniem badaczki kobiece biografie charakteryzuje nieregularność, fragmentaryczność, zróżnicowanie, odmienne od biografii męskich zachowujących prymarnie linearny charakter (Jelinek 1980: 10–19). Trudno jest jednak nie zauważyć, że jej koncepcja jest głęboko zakorzeniona w esencjalizmie (Pekaniec 2014: 83). Prowadziło to w efekcie do postrzegania kobiecych i męskich biografii jako przeciwstawnych i monolitycznych zbiorów. Niemniej jednak koncepcja ta spowodowała postawienie istotnego pytania. Do jakiego stopnia nielinearność kobiecych narracji narusza koherentny model narracyjny opisany w dotychczasowej teorii biografii (Smith, Watson 1998: 10)?

W latach osiemdziesiątych feministyczne badania biografii skoncentrowane były na dyskusji wokół zakresu tekstów przynależnych do tego gatunku. Toczyła się ona między dwoma zasadniczymi stanowiskami – rozszerzającym, które ze względu na brak tradycji kobiecych form autobiograficznych postulowało uznawanie za formę biografii wszelkich kobiecych dokumentów osobistych, a stanowiskiem purystycznym uznającym za granice gatunku te jego wyznaczniki, które zostały ukształtowane w tradycji piśmiennictwa Zachodu (Smith, Watson 1998: 11), nawet jeżeli główny udział w tym mieli mężczyźni. Dla perspektywy feministycznej kluczowe okazało się pytanie, czy indywidualistyczna konstrukcja autobiograficznego podmiotu jest reprezentatywna dla tekstów kobiecych,

również w kontekście dyskusji o szerszych czy węższych granicach gatunku. Istotną pracą, która podejmowała tę problematykę, była wydana w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych książka Leigh Gilmore *Autobiographics. A Feminist Theory of Wome's Self-Representation*. Autorka nawiązuje w niej do pojawiającej się we wcześniejszych badaniach feministycznych tezy, że autobiografia jest w swej ukształtowanej historycznie formie gatunkiem przede wszystkim białych mężczyzn. Gilmore jest wprawdzie w pełni świadoma tego, że stabilna forma gatunku autobiografii, od której kobiece teksty wyraźnie by się odróżniały, nie istnieje. Stwierdza jednak, że ogólnie trudno jest nie odnieść wrażenia, że zasady gatunku, w tym również zasady konstrukcji autobiograficznego podmiotu, nie zostały zdefiniowane na podstawie tekstów napisanych przez kobiety. Pojawia się zatem pytanie, czy w ogóle można mówić o takim gatunku. W tym kierunku rozważań Gilmore jednak nie idzie. Stara się to pytanie postawić inaczej, a mianowicie, czy kobiecy tekst o charakterze autobiograficznym może być uznawany za autobiografię, nawet jeżeli jest napisany wbrew dominującym zasadom reprezentacji autobiograficznego „ja” (Gilmore 1994: 2, 39–40). Badaczka zastanawia się zatem nad sposobami konstruowania podmiotu w kobiecej autobiografii, ponieważ jej zdaniem nie odpowiadają one wzorcom autoprezentacji ukształtowanym w męskim piśmarstwie autobiograficznym opartym na narracji zbudowanej wokół stabilnego i autonomicznego „ja”. Proponuje zatem lekturę autobiografii jako odczytywanie relacji, w które wchodzi autoreprezentacja z płcią kulturową i regułami gatunku (Gilmore 1994: 11–25).

Ogólnie można zatem powiedzieć, że w pracach feministycznych badaczek często pojawiają się podobne ustalenia dotyczące sposobu konstruowania autobiograficznego podmiotu. Na podstawie analizy wielu tekstów wykazano, że autobiografki często opowiadały o sobie, ale poprzez budowanie narracji o innych, podkreślały ważność utrzymywanych związków rodzinnych, przyjacielskich, miłosnych – pisząc o innych, przemyślały informacje o sobie. Relacyjność, jak pisze Anna Pekaniec (2014: 85), ma jednak ambiwalentny wydźwięk. Z jednej strony wskazuje na pewną niesamodzielność, z drugiej strony natomiast może być wartościowana pozytywnie jako klucz do rozumienia podejmowanych prób mówienia własnym głosem.

4. Autobiograficzne „ja” a ojciec i mąż

Feministyczna perspektywa pozwala stawiać autobiograficznym tekstom pisany przez kobiety wiele pytań. Czy kobiecy podmiot autobiograficzny jest zatem zawsze zakotwiczony w wybranym „innym”, którym może być człowiek lub też rodzaj zbiorowej idei? Czy do poznania samej siebie dochodzi za pośrednictwem poznania „innego”? Czy takie zakotwiczenie jest wyrazem zależności od „innego”, czy jednak mimo wszystko próbą mówienia własnym głosem? Żeby spróbować odpowiedzieć na te pytania i zarazem zweryfikować przydatność feministycznej perspektywy w odniesieniu do tekstów Tyršovej, konieczne będzie przeprowadzenie ich dokładniejszej analizy.

Przede wszystkim należy jeszcze raz podkreślić, że są to biografie i już z samej istoty gatunku wynika, że główny nacisk jest w nich położony na „innego” – ojca Jindřicha Fügnera i męża Miroslava Tyrša. Niemniej, jak już wspominałem, autobiograficzne „ja” Tyršovej jest w nich obecne. Na początku należałoby zatem ustalić dwie rzeczy. Jaki jest stopień występowania owego „ja” w obu tekstach? Przy okazji mówienia o jakich sprawach dotyczących życia obu mężczyzn się ono pojawia?

W dwutomowej biografii ojca fragmenty poświęcone autorce tworzą aż jedną piątą książki. Obecne są one w tekście albo w bezpośrednim nawiązaniu do wypowiedzi o ojcu, albo też zupełnie niezależnie jako własne wspomnienia z dzieciństwa wtrącone do głównego nurtu narracji. Dotyczą przede wszystkim mało istotnych dla dojrzałej tożsamości podmiotu wydarzeń, z którymi jednak autobiograficzne „ja” postanawia się z czytelnikiem podzielić. Dowiadujemy się zatem, że urodziła się z krzywą nogą, że o mało co się nie spaliła i nie utopiła, że spadła ze schodów, drabiny i powozu, że chorowała na anginę, bawiła się z psem, chodziła na spacer z dziadkiem, widziała przedstawienie komediantów, jak też miała określone zabawki (Tyršová 1924: 46–48, 55, 57, 59, 80, 83). Takich niespecjalnie istotnych, ale zarazem osobistych informacji zaczyna po jakimś czasie w tekście ubywać. Już w drugim tomie biografii ojca jest ich mniej. Natomiast w trzytomowej i liczącej około 350 stron biografii męża zauważalne jest zdecydowane ograniczenie obecności autobiograficznego podmiotu. Bardzo mocno zostaje w niej zredukowany zarówno przekaz o charakterze intymnym, jak i wszelkie informacje o mężu, które mogłyby również

powiedzieć coś o autobiograficznym „ja”. Dla przykładu w narracji przemilczana zostaje okoliczność, że Tyrš pomimo dzielących ich dwoje 22 lat różnicy wieku nigdy wcześniej nie próbował się ożenić. Nie znajdziemy też żadnych informacji o jego ewentualnych wcześniejszych miłościach. Tyršová woli nie zastanawiać się, dlaczego postanowił związać się dopiero z nią i skąd się wzięło to nagłe i silne zauroczenie podówczas szesnastoletnią dziewczyną. Trudno jest powiedzieć, czy w pełni świadomie podkreśla w dalszej części biografii swoją głęboką nieznaną wcześniej uczuciowego życia męża (Tyršová 1932b: 10, 13), mimo że jego rozwój duchowy rekonstruuje bardzo wnikliwie. Pomimo wspólnego pożycia, dominująca część drugiego i trzeciego tomu biografii dotyczy rozwoju intelektualnego i kształtowania wrażliwości estetycznej Tyrša, swoją drogą coraz bardziej zainteresowanego historią sztuki i ogólną teorią estetyki niż pracą w związku sokolskim. Napotykamy tu zatem dokładne opisy podróży po Europie, zwiedzania muzeów i miast, analizowania dzieł sztuki i architektury, czy też pracy nad artykułami i wykładami. W ostatnim tomie tekst przybiera wręcz formę bezosobowej prezentacji kulturalnego i estetycznego życia czeskich elit w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku oraz debaty dotyczącej poszukiwania ducha narodowego w sztuce. Bez wątpienia Tyršová w tym wszystkim uczestniczyła i z prowadzonej narracji swojego autobiograficznego „ja” zupełnie nie eliminuje. Jednak nic nie pisze o własnych uczuciach i doznaniach. Nie dowiemy się też niczego o codziennych aspektach funkcjonowania ich małżeństwa ani tym bardziej o kwestii niemożliwego lub zaniechanego rodzicielstwa. Kwestia ta objęta jest anatamą.

Zaobserwować więc możemy wyraźną dysproporcję między obiema książkami pod względem obecności autobiograficznego podmiotu. O ile w biografii ojca wstępujące do głównego nurtu narracji autobiograficzne „ja” ujawniało wiele ze sfery własnej prywatności, nie stroniąc przy tym od mówienia o uczuciach i relacjach emocjonalnych, o tyle w opowieści o mężu wprowadzona zostaje dokładna selekcja wspomnień, mająca na celu zaprezentowanie Tyrša, a pośrednio i siebie samej jako ludzi intelektu i estetycznej wrażliwości. Ta dysproporcja jest tym bardziej widoczna, jeżeli uświadomimy sobie, że wprowadzane do pierwszej biografii elementy autobiograficzne dotyczą dzieciństwa, czyli okresu, który z punktu widzenia funkcjonowania ludzkiej pamięci powinien być mniej dokładnie

zapamiętany niż czas dojrzewania i wczesnej młodości, w którym zachodzi intensywne kształtowanie tożsamości podmiotu (Connerton 2012: 73).

Mamy tu zatem do czynienia z dość trudną do rozwikłania sytuacją. Z jednej bowiem strony autobiograficzne „ja” Tyršovej w obu tekstach się pojawia. Z drugiej strony natomiast rodzi się pytanie, czy nie stwarza ona w obu tekstach tylko pozorów osobistego przekazu. Mówienie o niezbyt istotnych wydarzeniach z wczesnego dzieciństwa w kontekście milczenia o istotnym dla podmiotowości późniejszym okresie, na który przypada jej związek z mężem, skłania do zastanowienia się, czy nie chodzi tu o rodzaj zwodniczej strategii, opartej na odsłanianiu „ja”, ale w taki sposób, żeby nic istotnego nie zostało powiedziane.

Jak zatem w warunkach takiego przekazu formowany jest autobiograficzny podmiot? Czy jest on stabilny i autonomiczny? W jakie relacje wchodzi z historyczno-kulturowymi uwarunkowaniami własnej płci? Można powiedzieć, że główną strategią tekstu w zakresie jego kreacji jest pokazywanie formowania silnej i stabilnej osobowości najpierw przez ojca, później natomiast przez męża. Autorka, pozornie mówiąc o ojcu, tworzy w tekście rodzaj autokreacji poprzez podkreślanie wartości, które były autobiograficznemu podmiotowi przez ojca wszczepiane. Na poziomie cech charakterologicznych kształtuje swój obraz własny jako osoby odważnej, szczerzej i uczciwej: „Tatínek se obával, abych nezvykla společenské Petce” (Tyršová 1924: 58); „Nechtěl ovšem tatínek, abych se stala domýšlivou, což by se snadno mohlo státi u jedináčka” (Tyršová 1924: 65); „tatínek mne tužil proti pudovému strachu z tmy” (Tyršová 1924: 67). Autobiograficzne „ja” wstępujące do biografii Fügnera od samego początku podkreśla, że jej wychowanie przez ojca prowadzone było w duchu swoistej rebelii wobec wyobrażeń o kobiecej płci kulturowej panujących w praskim środowisku mieszczańskim połowy XIX wieku. W narracji ojciec przedstawiony jest jako osoba próbująca wychować ją w duchu racjonalnego myślenia wolnego od małomiasteczkowych ograniczeń, bigoterii, klasowych uprzedzeń czy też ślepej i tępej lojalności wobec panującej dynastii habsburskiej: „Když mi byly tři roky, dal litografovat malé navštívenky s heslem Cartesiovým «*Cogito ergo sum*» a pod tím drobounce Renáta” (Tyršová 1924: 45); „Bylo přáním mého otce, abych byla vychována bez náboženských představ” (Tyršová 1924: 66); „nechodila jsem do školy a nemusela jsem umět nazpaměť ani císařskou hymnu, ani žádných z těch

nechutných čítánkových článku o rodu Habsburském (Tyršová 1924: 79); „tatínkův demokratism jsem měla opravdu v krvi” (Tyršová 1924: 93).

Zacytowane fragmenty można interpretować jako autokreację podmiotu opartą na poniekąd wywrotowych działaniach „innego” wobec zastanego porządku mieszczańskiego, politycznego, a w pewnym zakresie także płciowego. Ten ostatni aspekt ujawnia się w chwili, kiedy Tyršová wspomina o próbie dostosowywania jej do wzoru porządnej gospodyni domowej: „když mi bylo osm let, rozhodnuto v poradě mezi mou maminkou, Sofinkou a tetou Julií, že by bylo záhodno, abych se učila nějaké ruční práci. Tatínek svolil nerad” (Tyršová 1924: 98). Informacja ta jest impulsem do ujawnienia przez autobiograficzne „ja” swojego stosunku do mieszczańskiego kobiecego skryptu kulturowego. Dokonuje się to w subwersywnym geście odrzucenia konieczności nauki robótek ręcznych: „Hrůzou byla mi punčocha” (Tyršová 1924: 98).

Ujawniające się w tekście zdefiniowanie tożsamości autobiograficznego „ja” odbywa się poprzez stosunek do ojca, od którego przyjmowana jest konstrukcja moralna. Istotne jest, że ojcowskie wychowanie staje się w narracji podmiotu podstawą do uformowania jednostkowej tożsamości wykraczającej poza ramy kobiecej płci kulturowej XIX wieku. Autobiograficzny podmiot mówi więc w ten sposób, że wychowano ją na kobietę niepoddającą się konwencjom i posiadającą intelektualne aspiracje.

Obrazowana relacja autobiograficznego podmiotu z obu mężczyznami ma od samego początku charakter intelektualny. Ojciec zaczyna interesować się małą Renátą rzekomo dopiero w momencie, kiedy może być już ona potencjalnym partnerem w takiej relacji. Później wspomina natomiast o aspektach ich wzajemnego stosunku, w których ojciec podkreśla intelektualny potencjał córki: „Z mé čiperné paměti měl velké potěšení” (Tyršová 1924: 64). Tym samym dokonuje określonej intelektualnej autokreacji. Po śmierci ojca rolę ożywiającego intelektualnie Pigmaliona przejmuje Tyrš. Podobnie jak Fügner jest prezentowany w biografii jako wybitny intelektualista, który przy okazji kształtuje autobiograficzne „ja”. To on dokonuje wyboru lektur: „Řekl mé matce: «Vyberu všechno, co by mělo zvýšený význam pro Renátku, hlavně díla klasiků z různých literatur, některé spisy historické a filozofické»” (Tyršová 1932a: 1), on uczy ją kulturowego kodu zachodniej cywilizacji: „nový svět se otevřel před mou vědychtivou dušičkou Tyršovými výklady z všeobecné a kulturní historie” (Tyršová 1932a:

63–64) i ostatecznie również on kształtuje jej horyzonty według własnych upodobań i zainteresowań: „Poradil proto též mé matce, aby mě nechala učit kreslit. (...) Jelikož právě tou dobou též Tyrš se rozhodoval věnovat se plně studiu výtvarného umění, splývaly naše záliby nadále tímto směrem” (Tyršová 1932a: 101). Z obu książek wyłania się więc spójny obraz autobiograficznego podmiotu. Można go scharakteryzować jako kobietę kształtowaną w poczuciu własnej wartości i intelektualnej niezależności.

Należałoby zatem zapytać, dlaczego pomimo takich predyspozycji Tyršová nie zdecydowała się na opowieść o własnym życiu. Dlaczego pomimo opisywanych działań ojca swoją niezależność i podmiotowość ogranicza. Odpowiedź pozostaje oczywiście w sferze interpretacji. Istotne dla niej wydaje się jedno zdanie z biografii męża, rzucone jakby mimochodem: „Má matka radostně se přidala k vývodům Tyršovým, ani ona, ani Tyrš nebyli nadšeni pro snahy, kterým se říkalo emancipační” (Tyršová 1932a: 88). Czy jest to zatem klucz do zrozumienia oscylowania Tyršovej między ujawniającą się w obu tekstach chęcią tworzenia obrazu intelektualnej wyjątkowości autobiograficznego podmiotu a wszczepionym przekonaniem o własnej podrzędności, które mogło prowadzić do wycofywania się z opowieści o własnym życiu? Pomimo rozbudzania w niej intelektualnych aspiracji pozycja podporządkowania ujawnia się w skąpych informacjach, których autobiograficzny podmiot dostarcza na temat życia małżeńskiego. Można z nich wywnioskować, że małżeństwo z Renátą było dla Tyrša bardzo korzystne z punktu widzenia możliwości rozwijania jego naukowych ambicji: „Spolužití s mou matkou (...) poskytl mi vítanou možnost se cele věnovat pomocným pracím pro Tyršovu (...) činnost. Má matka obstarala se služkou celou domácnost” (Tyršová 1932b: 56). Z zacytowanego fragmentu wynika, że znalazł on gospodynię domową w postaci teściowej i bardzo sprawną intelektualnie sekretarkę w postaci żony, która w ciągu małżeństwa nie wykazywała indywidualnych aspiracji: „Pracujeme tak, že má žena všechen materiál chronologický a logický sestaví a pak celek «z první vody» napíše. (...) Já pak dávám tomu definitivní redakci, aby jednotné péro a moje individualita se v tom poznala” (Tyršová 1934: 40).

Sądzę, że w tym kontekście sytuację ograniczenia autobiograficznej podmiotowości w biografii męża można interpretować jako internalizację przez autobiograficzny podmiot modelu kobiecej płci kulturowej

społeczeństwa mieszczańskiego. W odniesieniu do siebie jako dziecka Tyršová mówi znacznie więcej i pozwala sobie na podkreślanie własnej indywidualności. Mowa jest bowiem o dzieciństwie, czyli okresie swoistej społecznej nieświadomości. Natomiast tam, gdzie autobiograficzne „ja” miałyby być obrazem osoby dojrzałej, uwidacznia się przyswojenie kulturowej mieszczańskiej kobiecości, która nakazuje zamilknąć i wycofać się za centralną dla opowieści figurę męża.

5. Autobiograficzne „ja” a naród

Staralem się pokazać, jak kreowany jest przez Tyršovą autobiograficzny podmiot na podstawie opisu relacji z przedstawionymi w biografiami mężczyznami. Nie jest to jednak obraz w pełni kompletny. Autobiograficzne kobiece „ja” przedstawia się w obu książkach również poprzez relację z ideą zbiorową, którą w tym przypadku jest intensywnie rozwijający się czeski nacjonalizm. Autorka kreuje w obu tekstach autobiograficzny podmiot jako kształtowany od wczesnego dzieciństwa w duchu utożsamiania się ze zbiorowością narodową. Ujawnia się to w różnych momentach – przy wspomnianiu znajomych, odnotowywaniu lektur czy też w podkreślaniu niezbyt typowych politycznych zainteresowań małej dziewczynki: „já jsem se rozešla se svými německými kamarádkami” (Tyršová 1924: 93); „přečtla jsem si První Česku od Světlé (...) V «První Češce» (...), arcit’ zůstala nepochopena kresba povah, zajímala mne jen vlastenecká vroucnost, řekněme třeba tendence” (Tyršová 1924: 95–96); „všetečné žábce se tak dostalo k uším ledacos, oč pravidlem osmileté holčičky nemívají zájem. Můj se upínal (...) k dvojímu, co se povídalo o bojích Černohorců proti Turkům a co se dělo v Itálii s Garibaldim” (Tyršová 1926: 35).

W biografii Tyrša pojawia się ślad tego, że w pewnym momencie autobiograficzny podmiot uznaje narodową tożsamość zbiorową za ważniejszą od tożsamości indywidualnej. Widać to wyraźnie w momencie, kiedy opisywane są sokolskie obchody pierwszej rocznicy śmierci Fügnera: „Jeden z těch dojmů, které, zakotvivše v mladé duši, nás doprovázejí celým životem. «Že chceme zapomenout na sebe a celku vždy sebe podřídít, jak neměl v mladém srdci dcery oslavencovy vzkličít týž posvátný slib!»” (Tyršová 1932a: 95).

Indywidualna i realna Renáta Fügnerová jakby znika, staje się we własnym przekazie fantazmatyczną córką narodu, częścią idei, której, jak pisze jej biografka Irena Štěpánová, podporządkowała się w późniejszym życiu bez reszty (Štěpánová 2005: 113). Co więcej, autobiograficzny podmiot dokonuje odrealnienia siebie samej również w przedstawianiu relacji ze swoim mężem: „Vždyť spolek, umění, vlast a Renáta to nebyly nikdy myšlenky sobě odporující, než jedna podněcovala druhou navzájem. Bylo to sloučeno v jedno, v jeden kruh uzavřený” (Tyršová 1932b: 6). Fragment ten chyba najbardziej dobitnie oddaje zredukowanie w autokreacji podmiotu własnej indywidualności na rzecz idei zbiorowej.

Trudno jest jednoznacznie powiedzieć, czy to podkreślenie całkowitego spłynięcia z ideą narodową było elementem przemyślanej strategii tworzenia własnego obrazu. Sądzę, że zaobserwowane w napisanych przez Tyršovou historiografiach zjawisko świadczy o pewnej odmienności doświadczenia kobiet przynależnych do elit narodowych w tej części Europy, w której nacjonalizm rozumiany był w kategoriach przynależności do wspólnoty etnicznej. Przekłada się to jednocześnie na niewychwytywanie przez zachodnią feministyczną perspektywę owej specyfiki kobiecych autobiografii, w których często tożsamość zbiorowa okazuje się ważniejsza niż indywidualna. Należy bowiem pamiętać, że feministyczna perspektywa w teorii autobiografii wyrastała przede wszystkim z anglosaskiej tradycji kulturowej, dla której charakterystyczny jest silniejszy nacisk na swobodny rozwój jednostki i indywidualizm, stanowiące nadrzędny cel i wartość (Cieński 2002: 28–29).

6. Pozorny autobiografizm?

Analiza sposobu kształtowania autobiograficznego podmiotu w biograficznych tekstach Tyršovej pozwala ostatecznie zastanowić się na pytaniem, czy rzeczywiście w tym przypadku skoncentrowanie na obu mężczyznach było formą obrony decyzji o podjęciu chociażby szczątkowej opowieści o własnym życiu. Czy autorka po odebraniu określonego wychowania, po małżeństwie prowadzącym mimo wszystko do duchowego i intelektualnego rozwoju oraz po wielu latach samodzielnego i aktywnego życia publicznego nie miała podstaw uznać, że to właśnie jej

życie jest warte opowiedzenia? Jeżeli internalizacja normy kulturowej nakazującej pozostać w cieniu była tak głęboka, że uznała się za niewartą opowieści, to pojawia się pytanie: w jakim celu w ogóle wprowadzała autobiograficzne elementy i własną perspektywę do obu biografii? Być może z jednej strony chodzi tu o rodzaj strategii, której celem jest zakamuflowane mówienie o sobie. Pisząc biografie obu mężczyzn, którzy odegrali tak istotną rolę w czeskim życiu narodowym, autorka mogła zakładać, że dotrze ze swoim autobiograficznym przekazem do większej grupy czytelników. W obu tekstach zawarte są deklaracje zabezpieczające przed posądzeniem o zbyt subiektywną i indywidualną perspektywę. Tym samym autobiograficzny podmiot dyskretnie „wycofuje się” za ojca i męża: „Zaznamenala jsem prostě vše, co jsem si pamatovala, a hleděla jsem to říci upřímně a bez frází, tak asi, jak by si sám můj otec byl přál” (Tyršová 1926: 157); „podávám to (...) tak jak by si byl žádal Tyrš” (Tyršová 1934: 5). Z drugiej jednak strony w przypadku czeskiej przestrzeni kulturowej nie do końca sprawdza się teza zachodniej perspektywy feministycznej o braku wzorców kobiecego pisarstwa autobiograficznego. W chwili, kiedy Tyršová pisała obie biografie, istniała już tradycja czeskich kobiecych autobiografii, do których mogła nawiązać. Takimi wzorcami mogły być chociażby teksty dwóch głównych uczestniczek czeskiego życia literackiego i narodowego tego okresu – Karoliny Světlej (1901) i Elišky Krásnohorské (1920).

Kwestia ideologicznego ukształtowania autobiograficznego podmiotu wymaga zastanowienia się nad jeszcze jednym problemem. Czy przypadkiem nie mamy w obu biograficznych tekstach Tyršovej do czynienia z rodzajem „autobiografizmu pozornego”? Z przeprowadzonej analizy wynikałoby bowiem, że autobiograficzny podmiot mówi o sobie rzeczy zasadniczo mało istotne, dotyczące przede wszystkim dzieciństwa, a w odniesieniu do okresu życia, w którym formuje się dojrzała jednostkowa podmiotowość, dokonuje redukcji siebie samej oraz przeistoczenia się w nacjonalistyczny fantazmat. Umieszczony w pierwszym tomie biografii Tyrša odautorski komentarz wyraźnie taką strategię potwierdza:

Priznávám se, že jen s váháním se ujímám psaní těchto pamětí. Když jsem psala pamětí o svém otci, připadalo mi, že zachycuji kus historie a má osobička, v nich se uplatňují, že je jakoby někdo jiný než já. (...) Při zachycování toho, co paměť mi napoví a co

doloží, (...) zaváhá mi ještě nejednou pero, zejména tehdy, kdy budu nucena se zmínit i o sobě a o našich vzájemných vztazích (Tyršová 1932a: 5).

Wprowadzona do obu biografii opowieść o sobie nie ma być zatem opowieścią autobiograficzną, ale opowieścią o nacjonalizmie. Z zacytowanego fragmentu wynika bowiem, że autobiograficzne „ja” nie zostało stworzone po to, by pełnić funkcję referencjalną wobec „ja” autorskiego. Jego zadeklarowana funkcja ma wymiar ideologiczny, a samo „ja” w świetle tej deklaracji traci swój indywidualizm na rzecz skonstruowanego na potrzeby narodowej zbiorowości wyobrażenia.

Na zakończenie warto się raz jeszcze krótko zastanowić, na ile zachodnia feministyczna perspektywa jest przydatna do odczytywania tekstów autobiograficznych kobiet z Europy Środkowej. Proponowane przez nią pytania i strategie lekturowe są bez wątpienia inspirujące. Niemniej jednak w moim przekonaniu nie ma ona wypracowanych rozwiązań ułatwiających odczytywanie zawłości relacji między indywidualnym kobiecym „ja”, uwarunkowaniami płci kulturowej i zbiorową ideą, którą był nacjonalizm.

Literatura

- Cieński A., 2002, *Z dziejów pamiętników w Polsce*, Opole.
- Connerton P., 2012, *Jak społeczeństwa pamiętają*, Warszawa.
- Gilmore L., 1994, *Autobiographics. A Feminist Theory of Women's Self-Representation*, Ithaca–London.
- Gusdorf G., 2009, *Warunki i ograniczenia autobiografii*, w: *Autobiografia*, red. M. Czermińska, Gdańsk, s. 19–46.
- Jelinek E.C., 1980, *Women's Authobiography: Essays in Criticism*, Bloomington.
- Krásnohorská E., 1920, *Z mého mládí. Vzpomínky životopisné*, Praha.
- Lejeune Ph., 2001, *Wariacje na temat pewnego paktu*, red. R. Lubas-Bartoszyńska, Kraków.
- Mason M.G., 2009, *Inny głos: autobiografie pisarek*, w: *Autobiografia*, red. M. Czermińska, Gdańsk, s. 169–208.
- Misch G., 1969, *Von der Renaissance bis zu den autobiographischen Hauptwerken des 18. und 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Mein.
- Pascal R., 1960, *Design and Truth in Autobiography*, London.
- Pekaniec A., 2014, *Kobieca literatura dokumentu osobistego*, „Women Online Writing” nr 3, s. 80–94, <http://www.womenonlinewriting.org/uploads/3/0/9/9/30990955/8_anna_pekaniiec_article2.pdf>, 17.02.2015.

- Smith S., Watson J., 1998, *Introduction: Situating Subjectivity in Women's Autobiographical Practices*, w: *Women, Biography, Theory. A Reader*, red. S. Smith, J. Watson, Madison.
- Soukupová K., 2015, *Autobiografie žánr a jeho hranice*, „Česká literatura“ nr 1, s. 49–72.
- Spengemann W.C., 1980, *The Forms of Authobiography. Episodes in the History of Literary Genre*, New Haven–London.
- Světlá K., 1901, *Upomínky*, Praha.
- Štěpánová I., 2005, *Renáta Tyršová*, Praha–Litomyšl.
- Tyršová R., 1924, *Jindřich Fügner. Paměti a vzpomínky na mého otce. Díl 1.*, Praha.
- Tyršová R., 1926, *Jindřich Fügner. Paměti a vzpomínky na mého otce. Díl 2.*, Praha.
- Tyršová R., 1932a, *Miroslav Tyrš. Jeho osobnost a dílo. Díl 1.*, Praha.
- Tyršová R., 1932b, *Miroslav Tyrš. Jeho osobnost a dílo. Díl 2.*, Praha.
- Tyršová R., 1934, *Miroslav Tyrš. Jeho osobnost a dílo. Díl 3.*, Praha.